

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

HISTORY AND PHILOLOGY

ИСТОРИЯ И ФИЛОЛОГИЯ

ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱԼՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՂԱՐԱԲԱԳԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Բանալի բառեր՝ Ղարաբաղի խանություն, Օսմանյան կայսրություն, Ռուսական կայսրություն, Արցախի մելիքություններ, Իբրահիմ խան, Պ. Ս. Պոտյոմկին, շեյխ Մանսուր, թուրքական գործակալական ցանց, 1787–1791 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմ, դիվանագիտություն:

Նախաբան

1784 թ. մայիսի 29-ին Գանձասարի կաթողիկոս Հովհաննես Հասան-Ջալալյանը և Արցախի մելիքները Հյուսիսային Կովկասի կառավարիչ, գեներալ Պավել Պոտյոմկինին հղած նամակում նրան զգուշացնում էին, որ «միշտ օսմանցոց գիրն և մարդն գալ առ սոսա (Անդրկովկասի խաների մոտ – Ա. Մ.), թէ ժրացարուք և քաջ կացէք, մի՛ հնազանդիք ըռուսին և ալ պէսպէս յուսադրական բանս գրեն սոցա օսմանցիքն, եթէ ընդ ձերոյ ամենայաղթ տէրութեանն միամտաբար հաշտեալ են և խաղաղութիւն առնեն. վասն է՞ր սոցա այնքան գիրս և մարդս յուսադրականս գրեն և քաջալերեցուցանեն զսոսա օսմանցիքն: Թէ խօնդկարն և թէ այսմ կողմանց փաշայքն միշտ գիրս և մարդս յղեն առ սոսա, և զայս այսպէս իմացէք»¹: Հովհաննես կաթողիկոսից բացի նամակը ստորագրել էին Ջրաբերդի Մելիք-Մեջլում Մելիք-Իսրայելյանը, Գյուլիստանի Մելիք-Աբով Մելիք-Բեգլարյանը, Դիզակի Մելիք-Բախտամ Մելիք-Նեգանյանը, Խաչենի վեքիլ Մելիք-Բեկ Հասան-Ջալալյանը, նրա որդիներ Դանիել-Բեկը և Գաբրիել-Բեկը, ինչպես նաև Գանձասարի մի խումբ եպիսկոպոսներ²:

Այս ուղագրով փաստաթուղթը գրվել էր այնպիսի կարևոր և շրջադարձա-

¹ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, Ереван, 1990, с. 312.

² Նույն տեղում, էջ 312-313:

յին պատմական իրադարձություններից հետո, ինչպիսիք էին Ղրիմի միացումը Ռուսաստանին ու Գեորգիևսկի պայմանագրի կնքումը 1783 թ. հուլիսի 24-ին, որով Արևելյան Վրաստանի թագավորությունն անցնում էր Ռուսաստանի կայսրության հովանավորության տակ: Այդ պայմանագրի համաձայն՝ Վրաստանում հաստատվում էր ռուսական զորքերի երկու գումարտակ՝ գնդապետ Ս. Բուռնաշևի հրամանատարությամբ: Ռուսական զորքերը Թիֆլիս հասան 1783 թ. նոյեմբերի 3-ին³:

Ա. Թուրքական գործակալները Ղարաբաղի խանությունում

Ռուսական զորքերի մուտքը Վրաստան միանգամայն նոր իրավիճակ է ստեղծում տարածաշրջանում: Այդ ժամանակ Ախալցխայի Սուլեյման փաշան, կանխազգալով իրենց գլխին կախված իրական սպառնալիքը, սարսափահար գրում է Ղարաբաղի Իբրահիմ խանին. «Անիծյալ ռուսները ճանապարհ բացին Կովկասի լեռների վրայով. այդ ճանապարհը թույլ է տալիս նրանց տեղափոխել ոչ միայն հարկավոր իրերը, այլև թնդանոթներ և ամեն ինչ, որ հարկավոր է զորքերին կերակրելու համար: Նրանց զորքերը մաս-մաս մտնում են Վրաստան և ամառվա վերջում նրանք ամենքը կժողովվեն Պարսկաստան, օսմանյան երկրները խուժելու համար, որպեսզի կլանեն մեզ, ինչպես ամառային արագահոս հեղեղը կլանում է ամեն ինչ»⁴:

Ստեղծված նոր իրադրությունը պայմաններում Օսմանյան կայսրությունը գործի է դնում իր բոլոր ուժերը՝ Անդրկովկասում Ռուսաստանի առաջխաղացումը զսպելու նպատակով: Տարածաշրջան են ուղարկվում թուրքական էմիսարներ՝ տեղում Ռուսաստանի դեմ միասնական ճակատ ձևավորելու հանձնարարությամբ, ինչի մասին էլ ռուսական իշխանություններին զգուշացնում էին Գանձասարի կաթողիկոսն ու Արցախի մելիքները:

Նման մի օսմանյան գործակալի մասին է վկայում նաև գնդապետ Ս. Բուռնաշևը՝ 1784 թ. դեկտեմբերի 23-ին Թիֆլիսից Պ. Պոտյոմկինին հղած սույն գեկուցագրում. «Այս ամսի 20-ին Շուշիի Իբրահիմ խանի մոտից վերադարձած իշխան Արղութովը հայտնեց, որ Բ. Դուան կողմից Իբրահիմ խանին ուղարկվել է մուշտակ, ժամացույց և 7000 չերվոնեց, Ֆաթալի խանին (Ղուբայի խան — Ա. Մ.) նույնը, Խոյի խանին՝ ժամացույց և մուշտակ, սակայն գումար ավելի շատ, երևանի [խանին]՝ նվերներ, սակայն նա դրանք չի ընդունել, Թավրիզի, Ղարաբաղի Նազար Ալի խանին, Նախիջևանի, Շամախու, Նուխիի, ուցմիի շամխալին, Օմա[ր] խանին, Ուրմիայի [խանին]՝ գումար, սակայն անհայտ քանակությամբ՝ ռուսական նախաձեռնությունների դեպքում միաբան լինելու հորդորով, դրա

³ Н. Бердзенишвили, И. Джавахишвили, С. Джанашиа, *История Грузии*, ч. I, Тбилиси, 1950, с. 435.

⁴ Աեռ, *Երկերի ժողովածու*, հ. 3, գիրք 2, Երևան, 1973, էջ 351:

համար խոստանալով գումար: Իբրահիմ խանն [հենց] ինքն էր այդ մասին նրան ասել, և նա տեսել էր Բ. Դուան կողմից ուղարկված թուրքին (ընդգծումը մերն է – Ա. Մ.), որը հենց իր ներկա եղած ժամանակ գնաց Ֆաթալի խանի մոտ: Ֆերմանում նաև խստորեն գրված էր, որպեսզի [ռուսներին] չթողնեն գրավել Երևանի բերդը: Իբրահիմ խանն այդ ժամանակ պատրաստվում էր պայմանավորվելու համար հանդիպման գնալ Ֆաթալի խանի հետ՝ Քուռ գետի ափը՝ Մուղան...»⁵:

Ըստ էություն, Ս. Բուռնաշևի զեկուցագրում թվարկված էին տարածաշրջանի բոլոր մահմեդական տիրակալները, որոնց համախմբման միջոցով Օսմանյան կայսրությունը ցանկանում էր ստեղծել համախալամական մի դաշինք, որն իր սուր ծայրով ուղղված կլիներ Ռուսաստանի դեմ: Հաշվի առնելով թուրքական գործակալների հաճախակի այցերը Ղարաբաղ՝ կարծում ենք, սխալված չենք լինի, եթե պնդենք, որ այդ դաշինքի ստեղծման գործում կարևոր դեր էր վերապահված Իբրահիմ խանին:

Հարկ է նկատել նաև, որ նշված տիրակալներից միայն Երևանի խանն էր հրաժարվել ընդունել Բ. Դուան ընծաները, ինչը նշանակում էր, որ նա պարզապես հրաժարվում էր մաս կազմել այդ դաշինքին: Ս. Բուռնաշևի զեկուցագրում հիշատակված սուլթանական ֆերմանը հստակ ցույց էր տալիս նաև ռուսների կողմից Երևանի բերդի գրավման դեպքում Բ. Դուան ունեցած մտահոգությունները և մատնում սեփական ցանկությունները:

Այնուհետև արդեն Ղարաբաղի և Խոյի խաներն են պատվիրակներ ուղարկում Օսմանյան սուլթան Աբդուլ Համիդ I-ի (1774–1789) մոտ, ինչպես տեղեկանում ենք Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուսթյանի՝ 1785 թ. փետրվարի 25-ին Աստրախանից Պ. Պոտյոմկինին հղած նամակից: «Շուշիի և Խոյի խաները պատվիրակներ են ուղարկել սուլթանի մոտ, որոնք վերջերս են վերադարձել, – գրում է նա, – այս խաների համար ուղարկվել են մուշտակներ և բավականաչափ ոսկի, իսկ Թավրիզի, Նախիջևանի, Դերբենդի, Շամախու, Նուխիի և Բաքվի խաների, ինչպես նաև ուցմիի շամխալի, Ավարիայի խանի և այլ լեռնականների՝ ուղարկվել են յուրաքանչյուրին ոսկե ժամացույցներ և երկու հազարական չերվոնեց, որին [մի քիչ] շատ, որին քիչ, ինչպես նաև քաջալերական նամակներ, որպեսզի, համաձայնության գալով, ռուսներին չթողնեն գալու Երևանի վրա, և, եթե հնարավոր է, հենց իրենք գրավեն Երևանը, ինչի հարցում, իբր, կօգնի նրանց»⁶:

Եվ ահա, օսմանյան էմիրարների այցելություններից և փոխայցերից հետո՝ 1785 թ. հունիսին, տեղի է ունենում Ավարիայի Օմար (Ումմա) խանի արշավան-

⁵ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 328–329.

⁶ Նույն տեղում, էջ 331–332:

քը Վրաստան: Վերջինս ընդհանուր շահերից բացի Ղարաբաղի խանի հետ կապված էր նաև բարեկամական կապերով: Նրա քույր Բիքե աղան Իբրահիմ խանի երրորդ կինն էր⁷, և վերջինս հաճախ էր Ավարիայի խանի ծառայություններից օգտվում իր թշնամիների դեմ պայքարելու համար:

Աղբյուրները վկայում են, որ Օմար խանի այս արշավանքը ևս տեղի է ունեցել Իբրահիմ խանի դրդումով և անմիջական նախաձեռնությամբ: Այդ մասին հանգամանալից տեղեկություններ է հաղորդում XIX դարի մահմեդական պատմագիր Միրզա Ադիգյոզալ-բեկը, որի աշխատության հայերեն թարգմանության մեջ գրված է. «Ի 1199 ամի⁸ ի միջի վալիին (Հերակ II – Ա. Մ.) և Իբրահիմ խանին խզեալ սիրոյ կապանաց՝ երևեցաւ խռովութիւն ինչ: Վասն որոյ յիշատակեալ [խանն] հրամայեաց Ումմայ խանին, զի գնացեալ նորա ի Վրաստան՝ որչափ ինչ մարթ իցէ, գերկիրն զայն զաւարի հարցէ և զբնակիչս] ի գերութիւն վարեսցէ: Ումմայ խանն պատրաստութեամբ մեծաւ և բազմաթիւ զօրօք փութանակի գնացեալ՝ էառ զԿումուշխանայ⁹ (Ախտալայ) զամրոցն, և զոմանս ի բնակչաց այնր ի սուր սուսերի մաշեաց, զբազումս ի գերի վարեաց, և ի շրջակայ սահմանաց աւարս բազումս արարեալ՝ դարձան յերկիրն Ախլցխու առ Սուլէյման փաշայն, ուրանօր և ձմերեցաւ»¹⁰: Ախալցխայի ճանապարհին նա գրավում է նաև Վահանի (Վախան) բերդը և գերեվարում տեղի իշխան Եվգենի Աբաշիձեի երկու դուստրերին: Օմար խանն ամուսնանում է նրանցից մեկի հետ, իսկ մյուսին վերադարձի ճանապարհին՝ Ղարաբաղում, կնության է տալիս Իբրահիմ խանին: Իշխան Աբաշիձեի այդ դուստրը՝ Ջավահիր խանումը, այդպիսով, դարձավ Իբրահիմ խանի հինգերորդ կինը¹¹:

Այս տեղեկությունները հաստատում է նաև այնպիսի քաջատեղյակ հեղինակ, ինչպիսին է վրաց վերջին թագավոր Գեորգի XII-ի որդին՝ արքայազն Բագրատ Բագրատիոնը, իր «Նոր պատում» երկում: «1785 թվին Խոննձախի (Ավարիա – Ա. Մ.) տեր Օմար-խանը... ժողովեց Դաղստանի զորքը քսան հազարի չափ և շարժվեց Վրաստանի վրա,– գրում է Բագրատ արքայազնը,– [Երեկոյն] թագավորը գնաց Բորչալու, իսկ Օմար խանը քաշվեց այնտեղից և Արծաթահանքին մոտեցավ, Արծաթահանքը վերցրեց, բազմաթիւ տեղացի հույն բնակիչներին կոտորեց կամ գերի վերցրեց, Ուզուլն]լարի (Օձուն – Ա. Մ.) ձորով անցավ,

⁷ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (այսուհետև՝ АКАК), т. II, Тифлис, 1868, д. 1415, с. 695.

⁸ Հիջրայի 1199 թ. համապատասխանում է 1784/1785 թ.: Հիշյալ արշավանքը տեղի է ունեցել 1785 թ.:

⁹ Գտնվում է Հաղպատի և Սանահինի մոտ ու տեղի հանքերի անունով կոչվում է Գյումուշխանե, որը նշանակում է արծաթի հանք:

¹⁰ Ձեռ. ՄՄ 4463, էջ 25ա: Հրատ. տե՛ս Միրզա Ադիգեզալ-բեկ, Ղարաբաղ-նամէ, աշխատասիրությամբ Ա. Մաղալյանի, Երևան, 2016, էջ 73-74:

¹¹ АКАК, т. II, д. 1415, с. 695.

Լոռիին մոտեցավ: Լոռին չկարողացավ վերցնել, քանի որ այն մոտուրավ Մալաքիա Գլուրջիձեն ամրացրել էր: Լոռուց [Օմար խանն] Ախալցխեի անցավ, Ախալցխեից իջավ, Վահանին (Վախանի) մոտեցավ և քսան օրից հետո Վահանի բերդը վերցրեց, ... Եվգեն Աբաշիձեի դուստրերին գերեց... Գարնանը գնաց, անցավ Ղարաբաղ Իբրահիմ խանի մոտ և նրան ի կնություն տվեց Եվգենի դուստրերից մեկին, իսկ մյուսի հետ ինքն ամուսնացավ»¹²: Կարծում ենք, սխալված չենք լինի, եթե պնդենք, որ իշխան Աբաշիձեի գերեվարված դստերը Ղարաբաղի խանին կնության տալը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ Օմար խանի յուրատեսակ հաշվետվությունը Իբրահիմ խանին: Այս փաստը ևս հստակ ցույց է տալիս, թե ով էր կանգնած Օմար խանի արշավանքի հետևում:

Այդ մասին մի ուղագրավ վկայություն է թողել նաև վրաց թագավոր Հերակլ II-ը՝ 1786 թ. նոյեմբերի 2-ին Պ. Պոտյոմկինին հղած նամակում: Վրաց արքան գրում է, որ իր՝ Ռուսաստանի հովանավորությունն ընդունելուց և Արցախի մեկիքների՝ ռուսական արքունիքի հետ ունեցած գրագրության բացահայտումից հետո «...[Իբրահիմ խանը] թշնամացավ մեր հետ, նամակագրություն սկսեց Օտտոմանյան Դռան, էրզրումի Բադալ փաշայի ու Ախալցխայի Սուլեյման փաշայի հետ, և հրահրում էր նրանց, որպեսզի նրանք ևս չարագործություն անեն մեր դեմ: Երկու անգամ թուրքական սուլթանից ստացել է պարգևներ ու այլ բարեհաճ խոստումներ, և տեսնելով Բ. Դռան այդպիսի ողորմածությունը և քաջալերվելով դրանով՝ խախտեց մեր միջև եղած երդումը և սկսեց բացահայտ թշնամություն անել մեր դեմ... Ինչպես նաև հնուց ի վեր մեզ հպատակվող քոչվոր թաթարներին գրում է նամակներ և ջանում, որպեսզի նրանք ևս չլինեն մեզ հավատարիմ»¹³: Հենց վրաց թագավորի խոսքերից ակնհայտ է դառնում, որ Ավարիայի Օմար խանի արշավանքը Վրաստան նախ և առաջ տեղի մահմեդական ֆեոդալների վրեժն էր Հերակլ II-ից՝ տարածաշրջանի դռները Ռուսական կայսրության ռազմաքաղաքական ծրագրերի առջև լայն բացելու համար: Հարկ է նշել նաև, որ Ղարաբաղի Իբրահիմ խան, Ախալցխայի Սուլեյման փաշա և Ավարիայի Օմար խան եռանկյունու գործողությունների հետևում դժվար չէ նկատել նրանց թեկերը ձգող՝ թուրքական գործակալական ցանցի ձեռագիրը:

Թուրք պաշտոնական պատմագիր Ջևդեթ փաշան իր «Թարիխի Ջևդեթ» աշխատության մեջ գրում է, որ Կ. Պոլսից Ախալցխայի Սուլեյման փաշային հրամայվել է. «...գիշեր-ցերեկ արթուն հսկել, կրոնասիրություն, հաստատակամություն և քաջարիություն հռչակված Դադաստանի ժողովուրդներին սիրաշահելու և գրավելու համար, այդ ժողովրդի պարագլուխներին նշանակել Ասիթա-

¹² Լ. Մելիսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Կ. Գ, Երևան, 1955, էջ 227:

¹³ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 345.

ներից¹⁴ ուղարկված փաղիշահական նվերներն ու կայսերական շնորհները հանձնել, հիշյալ ժողովրդին պատերազմի և Զիհադի կոչ անելու և հրավիրելու մասին տրված բարձր հրամանները նրանց հասցնել»¹⁵:

Դժվար է ասել, արդյո՞ք այդ նվերներն ու հրամանները Դադստան հասցնողը Շուշիում նկատված այն նույն թուրք էմիրսարը չէր, որի մասին հիշատակում էր գնդապետ Ս. Բուռնաշևը՝ 1784 թ. դեկտեմբերի 23-ին Պ. Պոստյոմկինին հղած զեկուցագրում: Նա Ղարաբաղից պետք է մեկներ Ղուբայի Ֆաթալի խանի մոտ, իսկ այնտեղից, ամենայն հավանականությամբ, շարունակել է իր ճանապարհը դեպի Դադստան: Անկասկած է, որ Բ. Դոան կողմից ուղարկված ճոխ նվերները, երկու հազար ոսկին և սուլթանական ֆերմանը պետք է գրգռեին Ավարիայի Օմար խանի կրոնամոլական զգացմունքները:

Բ. Շեյխ Մանսուրի շարժումը Հյուսիսային Կովկասում

Այս ժամանակաշրջանում, երբ Քարթլի-Կախեթի թագավորության շուրջ ծավալվում էին վերոհիշյալ իրադարձությունները, Հյուսիսային Կովկասում ի հայտ է գալիս մի խորհրդավոր անձնավորություն, որին վիճակված էր մեծ դեր խաղալ Կովկասի լեռնականների՝ հակառուսական պայքարի սկզբնավորման մեջ: Նրա մասին վաղ հիշատակումներից մեկը հայերենով գրված լինելու պատճառով դուրս է մնացել այդ շարժման պատմությունն ուսումնասիրողների ուշադրությունից: Այդ փաստաթուղթը Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղունյանի՝ 1786 թ. սեպտեմբերի 3-ին Նոր Նախիջևանից հնդկահայ նշանավոր գործիչ Շահամիր Շահամիրյանին հղած նամակն է, որտեղ, մասնավորապես, կարդում ենք. «Այսմ միջոցի և սուտ պատգամաբեր կամ մարգարէ ոմն ի Դադստան, որում հաւատան բոլոր լեռնականքն և այլ կողմունքն»¹⁶:

Այդ ինքնակոչ «մարգարեն» ոչ այլ ոք էր, եթե ոչ չեչեն երիտասարդ հովիվ Ուշուրման՝ Ալդի աուլից, որը պատմության մեջ հայտնի է շեյխ Մանսուր անունով¹⁷: Նրա քարոզների մասին առաջին հիշատակումները թվագրվում են 1785 թ. փետրվարով: Շուտով Մանսուրի հռչակը տարածվում է Չեչնիայի սահմաններից դուրս, իսկ Ալդին վերածվում է ուխտավայրի այն մարդկանց համար, ովքեր ցանկանում էին տեսնել «մարգարեին»¹⁸:

Դժվար չէ ենթադրել, որ իր քարոզներում շեյխ Մանսուրը «ուղղահավատ-

¹⁴ Մայրաքաղաք, սուլթանության կենտրոն, նկատի ունի Ստամբուլը:

¹⁵ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին (այսուհետև՝ Թուրքական աղբյուրները), Բ. Ա. կազմեց Ա. Սաֆրաստյանը, Երևան, 1961, էջ 264:

¹⁶ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 339.

¹⁷ Նրա մասին մանրամասն տե՛ս В. Дегоев, Непостижимая Чечня: Шейх-Мансур и его время (XVIII век), Москва, 2013.

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 31-32:

ներին» կոչ էր անում ղազավաթի ելնել «անհավատներին», առաջին հերթին՝ ռուսների դեմ: Նրա մասին թուրք պատմագիր Ջևդեթ փաշան գրում է. «Այդ ժամանակ Չեչեններում Մանսուր անունով մի անձնավորություն ապստամբություն էր բարձրացրել և այդ ցեղի ժողովուրդները մեծ հուզմունքով Ռուսաստանի երկրների և Վրաստանի վրա էին հարձակվել»¹⁹:

Ռուսական իշխանությունների համար խիստ վտանգավոր այս շարիքը բնում խեղդելու համար Ռազմական կոլեգիայի նախագահ, գեներալ-ֆելդմարշալ Գրիգորի Պոտյոմկինը, իր ազգական Պ. Պոտյոմկինի միջոցով, Աստրախանի հետևակային գնդի հրամանատար գնդապետ Ն. Պիերիին հրամայում է արշավել Ալդի և ձերբակալել ինքնակոչ «մարգարեին»²⁰: Պիերիի զորաջոկատը 1785 թ. հուլիսի 4-ին սկսում է ռազմական գործողությունը²¹: Նրանք անցնում են Սունջա գետը և հարձակվում Ալդի առվի վրա, սակայն Մանսուրին հաջողվում է փախչել:

Հրկիզելով «մարգարեի» ծննդավայրը և համարելով իր գործը ավարտված՝ Պիերիի զորախումբը բռնում է վերադարձի ճանապարհը, սակայն Չեչնիայի թավախիտ անտառներում ընկնում է շրջափակման մեջ և համարյա գլխովին ջախջախվում: Ռուսական զորքերի կորուստները կազմում էին 584 մարդ, այդ թվում՝ 8 սպա²²: Ավելորդ չէ նշել, որ սակավաթիվ փրկվածների մեջ էր Պիերիի հանձնակատարը, որը ոչ այլ ոք էր, եթե ոչ ապագա փառաբանված գեներալ, 1812 թ. Հայրենական պատերազմի հերոս Պյոտր Բագրատիոնը²³:

Կովկասյան պատերազմների պատմության մեջ ռուսական բանակը շատ քիչ է կրել նման կորուստներ: Մարդուժի կորստից ոչ պակաս ծանր էր պարտություն մյուս՝ հոգեբանական կողմը: Բանն այն է, որ առաջին «արյունը» գրգռում է շեյխ Մանսուրի հետևորդների ախորժակը: «Մարգարեի» դրոշի ներքո են հավաքվում ռազմատենչ լեռնականների նորանոր խմբեր: Կուտակված էներգիան պարպելու համար Մանսուրը որոշում է կայացնում հարձակվել վաճառաշահ Ղզլար քաղաքի վրա, որի բնակիչների մեջ մեծ թիվ էին կազմում հայերը: Այդ քաղաքն ուներ ռազմավարական կարևոր նշանակություն, քանի որ այդտեղով էին անցնում Հյուսիսային Կովկասն Անդրկովկասին և Կովկասյան գիծն Աստրախանին կապող ճանապարհները: Դրանով շեյխ Մանսուրի շարժումը ստանում է ռազմաքաղաքական բնույթ:

1785 թ. հուլիսին Մանսուրն իր հետևորդների հետ հարձակվում է Ղզլարից

¹⁹ Թուրքական աղբյուրները, էջ 257-258:

²⁰ В. Дегоев, указ. соч., с. 42; В. Лесин, Мятёжная Россия, Москва, 2000, с. 269.

²¹ В. Дегоев, указ. соч., с. 42.

²² Նույն տեղում, էջ 43:

²³ В. Потто, Кавказская война, т. 1. От древнейших времен до Ермолова, Москва, 2007, с. 111.

հինգ վերստ հեռավորությամբ գտնվող Կարգիի ռեզուտի²⁴ վրա: Հանդիպելով տեղական կայազորի համառ դիմադրությանը՝ «մարգարեի» կողմնակիցները հրկիզում են ամրությանը կից փայտե շինությունները: Շուտով հրդեհը հասնում է վառոդի նկուղին, և ամրությունը հօդս է ցնդում՝ փլատակների տակ թողնելով հերոսական պաշտպաններին²⁵: Մանսուրն, իր հերթին, գալիս է այն հետևության, որ եղած ուժերը դեռևս բավարար չեն Ղզլարի վրա հարձակվելու համար:

Նա օգնության խնդրանքով դիմում է կաբարդիններին, որոնք հայտնի էին իրենց զինվորական կազմակերպվածությամբ և հմտությամբ²⁶: Ստանալով նրանց մի մասի աջակցությունը՝ շեյխ Մանսուրն իր հետևորդների մեծ խմբով 1785 թ. հուլիսի 29-ին հարձակվում է Մոզդուկի և Վլադիկավկազի միջև գտնվող Գրիգորիոպոլիսի վրա և պաշարում այն: Ամրության պաշտպանները, փոխգնդապետ Վերդեի հրամանատարությամբ, հերոսական դիմադրություն են ցույց տալիս «մարգարեի» բանակին և շեշտակի հակազորո՞ղ փախուստի մատնում նրանց: Գրիգորիոպոլիսի պաշարումն ավարտվում է կատարյալ ձախողմամբ²⁷:

Հետևորդների շրջանում սասանված հեղինակությունը վերականգնելու նպատակով Մանսուրը որոշում է այս անգամ արդեն ուղղակիորեն արշավել Ղզլարի վրա: Եվ ահա, 1785 թ. օգոստոսի 19-ին «մարգարեն» իր շուրջ 10–12 հազարանոց խառնիճաղանջ բանակով հայտնվում է Ղզլարի պարիսպների տակ, որը պաշտպանում էր 2500 հոգանոց կայազորը²⁸: Քաղաքում խուճապ է սկսվում: Սակայն, Մանսուրի հետևորդները անհապաղ Ղզլարը գրոհելու փոխարեն զբաղվում են մերձակա այգիների և ագարակների թալանով՝ ժամանակ ու հնարավորություն տալով քաղաքի պաշտպաններին ուշքի գալու և վերախմբավորելու ուժերը: «Մարգարեի» զինվորները քաղաքը գրոհում են միայն հաջորդ օրը երեկոյան, սակայն մի քանի անհաջող փորձերից հետո՝ համոզվելով, որ Ղզլարը գրավելը վեր է իրենց ուժերից, և տալով մեծ կորուստներ, անկանոն կերպով նահանջում են Թերեքից այն կողմ²⁹:

Ղզլարի պարիսպների տակ կրած անհաջողությունից հետո շեյխ Մանսուրը ոչ թե վերադառնում է Չենիա, որտեղ նա կորցրել էր աջակցությունը, այլ հաստատվում է կոնիակական էնդիրեյ առկում: Այստեղ նրան են միանում, ռուս նշանավոր պատմաբան Վ. Պոտտոյի դիպուկ բնորոշմամբ, «անտունների խմբեր,

²⁴ Դաշտային հողե ամրություն:

²⁵ В. Потто, указ. соч., с. 112; В. Лесин, указ. соч., с. 271.

²⁶ В. Дегоев, указ. соч., с. 49.

²⁷ Նույն տեղում, էջ 51:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 54:

²⁹ В. Потто, указ. соч., с. 114.

արկածախնդիրներ և, առհասարակ, կասկածելի վարքի տեր մարդիկ»³⁰: «Մարգարեից» հասարակ ավագակապետի վերածվելու հեռանկարը Մանսուրին հուշում է, որ հարկավոր է նոր կողմնակիցների փնտրել Չեչնիայի և Դաղստանի սահմաններից դուրս՝ այն վայրերում, որտեղ ինքը դեռևս շարունակում էր լեզենդ մնալ³¹:

Այդ ժամանակ նա ստանում է կաբարդին իշխանների հրավերը: Փոքրկաբարդացի իշխան Դոլի՝ 1786 թ. ցուցմունքից ակնհայտ է դառնում, որ նրանք հույս էին փայփայում Մանսուրին միանալով «անցնել Մալկա գետը և Կովկասյան գծի վրա ավարառություններ կատարելով հասնել մինչև Աստրախան»³²:

1785 թ. հոկտեմբերի սկզբին Պետերբուրգից Հյուսիսային Կովկաս է վերադառնում ամուսնության նպատակով այնտեղ գտնվող Կովկասյան գծի հրամանատար գեներալ Պավել Պոտյոմկինը: Հոկտեմբերի 2-ին Ռազմական կոլեգիայի նախագահ իշխան Գրիգորի Պոտյոմկինին հղած զեկուցագրում նա այսպես է ներկայացնում ստեղծված իրավիճակը. «Այստեղ ծայրահեղ խառնաշփոթ կացություն է: Կեղծ «մարգարեն» պատրաստվում է հարձակվել Ղզլարի և մեր գյուղերի վրա: Բոլոր կոմիկները, չեչենները և այլ լեռնականներ, անգամ դաղստանցիների մի մասը, խռնվում են նրա շուրջ՝ մեր սահմանների վրա հարձակվելու համար»³³:

Պ. Պոտյոմկինը շեյխ Մանսուրի դեմ է ուղարկում Կաբարդինական հետևակային գնդի հրամանատար գնդապետ Նազելին՝ հետևազորի չորս գումարտակով, որին կցվում են մի քանի կազակական զորամիավորումներ: Նրան հրամայվում է կամ ջախջախել Մանսուրին, կամ, ծայրահեղ դեպքում, թույլ չտալ միավորվելու կաբարդիների հետ³⁴:

Հակառակորդները հանդիպում են 1785 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մոզդոկի մոտակայքում, սակայն շուրջ հինգ ժամ տևած ձեռնամարտից հետո հաղթողը չի որոշվում: Ճակատամարտը նոր թափով վերսկսվում է նոյեմբերի 2-ին կաբարդինական Թաթարտուբ աուլի մոտ: Շեյխ Մանսուրի խառնիճաղանջ բանակը բաղկացած էր չեչեններից, ավարներից, կոմիկներից, որոնց ղեկավարում էր անձամբ «մարգարեն», և կաբարդինական հեծելազորից՝ իշխան Դոլի գլխավորությամբ³⁵: Որքան էլ քաջաբար էին մարտնչում լեռնականները, այնուամենայ-

³⁰ Նույն տեղում, էջ 115:

³¹ В. Дегоев, указ. соч., с. 56.

³² Н. Смирнов, «Кабарда и реакционное восстание шейха Мансура накануне русско-турецкой войны 1787–1791 гг.», Сборник по истории Кабарды, вып. I, Нальчик, 1951, с. 115.

³³ В. Дегоев, указ. соч., с. 62.

³⁴ В. Потто, указ. соч., с. 115.

³⁵ Նույն տեղում:

նիվ Թաթարտուբի վճռորոշ ճակատամարտում նրանք ջախջախիչ պարտություն են կրում ռուսական կանոնավոր զորքերից: Այդ պարտությունից հետո «մարգարեի» բարոյալքված բանակում սկսվում են ներքին երկպառակությունները: Շեյխ Մանսուրը հարկադրված թողնում է իր ծննդավայր Ալդին և հաստատվում չեչենական Շալի առվում, իր կնոջ եղբոր՝ էտտա Բատիրմուրզինի մոտ³⁶:

Հենց այդտեղ էլ նա 1786 թ. օգոստոսին հանդիպել է մեղրեսերի ուսանողի՝ սոֆթայի հագուստով ծալված թուրքական գործակալի հետ: Հարկ է նկատել, որ այդ ժամանակ օսմանյան էմիրսարները շատ հաճախ շրջում էին մահմեդական հոգևորականների՝ շեյխերի, մուլաների և դերվիշների կերպարանքով: Օսմանյան կայսրությունում Ռուսաստանի դեսպան Յակով Բուլգակովի դիվանում պահպանվել է 1786 թ. օգոստոսի 29-ով թվագրված մի ուշագրավ փաստաթուղթ, որն օսմանյան պետական ապարատում կարևոր դիրք զբաղեցնող մի պաշտոնյայի զրույցի սղագրությունն է այդ գործակալի հետ: Վերջինս քսանհինգ օր մնացել էր Մանսուրի մոտ՝ Ձեչնիայում, և ընդամենը հինգ օր առաջ էր վերադարձել Կ. Պոլիս³⁷: Անմիջական տպավորությունների ազդեցության տակ թուրքական գործակալը հայտնել է հետևյալը. «Մի քանի անգամ զրուցելով նրա հետ՝ վերոհիշյալ սոֆթան խոստովանել է նրան (Մանսուրին — Ա. Մ.), որ ուղարկվել է Բ. Դուռն կողմից ծանոթության նպատակով: Իսկ երբ Մանսուրը հարցրել է, թե ինչո՞ւ նամակներ չի բերել, սոֆթան ներողություն է խնդրել՝ ասելով, որ իրեն նամակներ չեն տվել՝ այն պատճառով, որ դեռևս չգիտեին, թե ով է ինքը և արդյոք հնարավոր կլինի տեսնել իրեն, ինչպես նաև զգուշանալով, որ այդ նամակները [հանկարծ] չընկնեն ռուսների ձեռքը, ընդ որում՝ կասկած կծագեր, թե իբր Բ. Դուռն գտնվում է իր հետ համաձայնության մեջ, մինչդեռ [այնտեղ] իրեն բնավ չգիտեն»³⁸: Այնուհետև գործակալը հաղորդել է, որ «Մանսուրը նամակագրություն ունի Շահին-Գիրեյ խանի հետ, որը քանիցս ինչ-որ մեկին ուղարկել է նրա մոտ...»³⁹:

Այստեղ հարկ է նշել, որ շեյխ Մանսուրի շարժումն այնքան համահունչ էր Օսմանյան կայսրության ռազմաքաղաքական ծրագրերի հետ, որ Ռազմական կոլեգիայի նախագահ Գ. Պոտյոմկինը վստահ էր, որ նա «անկասկած, ուղարկվել է հակառակորդ կողմից»⁴⁰: Այդ առումով ավելի իրատեսական էր կայսրոհի եկատերինա III-ի տեսակետը, ըստ որի՝ Բ. Դուռն իմանալով «լեռնականներին

³⁶ В. Лесин, указ. соч., с. 276.

³⁷ Сборник Императорского Русского исторического общества, т. 47, СПб., 1885, с. 179.

³⁸ Նույն տեղում, էջ 180:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 181:

⁴⁰ В. Дегоев, указ. соч., с. 42.

խոռվության դրդող մարգարե շեյխ Մանսուր անունով հայտնի թափառաշրջիկի մասին..., որոշել է նրան օգտագործել մեր դեմ»⁴¹:

Եվ, ամենևին էլ պատահական չէ, որ 1787 թ. հուլիսի սկզբին շեյխ Մանսուրն ընդմիջտ հեռանում է իր ծննդավայրից և տեղափոխվում Կուբան՝ անդրկուբանյան չերքեզների մոտ, որից հետո Չեչնիայում ու Դաղստանում հետզհետե մարող շարժումը նոր թափով բռնկվում է Չերքեզիայում: Ըստ որոշ աղբյուրների՝ նա Կուբանում է հայտնվել չերքեզանողայական իշխան Ղազի-Գիրեյի աջակցությամբ, որը սերտ կապեր ուներ թուրքական կողմի հետ⁴²: Այստեղից Մանսուրը նամակ է հղում չեչեններին, դաղստանցիներին և կաբարդիններին՝ խոստանալով վերադառնալ թուրքական զորքերով ու թնդանոթներով⁴³:

Չերքեզների մոտ Մանսուրի հեղինակությունը բարձրացնելու նպատակով սուլթան Աբդուլ Համիդ I-ը նրան թույլատրում է օգտագործել «իմամի» տիտղոսը և ուղարկում է ժամացույց ու հեռադիտակ⁴⁴: Կուբան ժամանելուն պես Մանսուրը դրամ ու նվերներ է ստանում նաև Սուլտկ-կալեի փաշայից և երգում տալիս առանց Բ. Դուան գիտություն որևէ քայլ չձեռնարկել Ռուսաստանի դեմ⁴⁵: Դրանով շեյխ Մանսուրը վերածվում է Հյուսիս-Արևմտյան Կովկասում Օսմանյան կայսրության ռազմաքաղաքական ծրագրերն իրականացնող գործիքի: Այդուհետև ծրագրերը Ախալցխայի Սուլեյման փաշայի, Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի, Ավարիայի Օմար խանի, շեյխ Մանսուրի և մյուսների համար գրվում էին միևնույն վայրում:

Նպատակադրվելով վերջնականապես ջախջախել հակառակորդին՝ 1787 թ. սեպտեմբերին գեներալ Պավել Պոտյոմկինը ութ հազարանոց կորպուսով Պրոչնի Օկոպ ամրության մոտից կռվով անցնում է Կուբան գետը և մտնում հակառակորդի տարածք: Անդրկուբանի չերքեզների հիմնական ուժերը կենտրոնացած էին Ուրուփի և Լաբա գետերի միջև: Այստեղ շեյխ Մանսուրը կենտրոնացրել էր շուրջ ութ հազար լեռնականների և մեծաքանակ պարենամթերք⁴⁶: Առաջինը նրա դեմ կռվի է բռնվում գնդապետ Ռեբինդերի զորախումբը, որը սեպտեմբերի 20-ին Մեծ Զելենչուկ գետի ափին ջախջախում է «մարգարեի» առաջապահ ուժերին⁴⁷: Հաջորդ օրը հակազորոհի են նետվում Մանսուրի հիմնական ուժերը: Ճակատամարտը, փոխնիփոխ ուղեկցվող հաջողություններով, շարունակվում է

⁴¹ Сборник Императорского Русского исторического общества, т. 47, с. 143; В. Лесин, указ. соч., с. 276-277.

⁴² В. Дегоев, указ. соч., с. 147.

⁴³ В. Лесин, указ. соч., с. 287; В. Дегоев, указ. соч., с. 150.

⁴⁴ В. Дегоев, указ. соч., с. 148.

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 149:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 156:

⁴⁷ В. Лесин, указ. соч., с. 288.

նաև սեպտեմբերի 21–22-ին, սակայն ժամանակին վրա հասած գեներալ-մայոր Ռատիևի զորքերը վճռում են կռվի ելքը: Սեպտեմբերի վերջին, ռուսական զորքերը, տալով 50 զոհ և 146 վիրավոր, վերադառնում են ելման դիրքեր⁴⁸: Չնայած արշավանքի ակնհայտ հաջողությանը, սակայն դեռևս վաղ էր խոսել Մանսուրի հանդեպ վերջնական հաղթանակի հասնելու մասին:

Գ. Պոստոմկինը 1787 թ. օգոստոսի 15-ին Կովկասում տեղակայված ռուսական զորքերի հրամանատար է նշանակում ազգությամբ սերբ գեներալ Պյոտր Տեկելլին, որը հոկտեմբերի 4-ին ստանձնում է իր պաշտոնը⁴⁹: Հենց նրա գլխավորությամբ էլ իրականացվում է «մարզարեի» ուժերի վերջնական ջախջախումը: Հոկտեմբերի 13-ին ռուսական բանակը, որը բաղկացած էր 12750 հոգուց, Պ. Տեկելլի առաջնորդությամբ կրկին անցնում է Կուբան գետը⁵⁰: Տեկելլին անխնա հրկիզում էր իր ճանապարհին հանդիպող թշնամական բնակավայրերը: Հոկտեմբերի 18-ին Փոքր Զելենչուկ գետի վերին հոսանքներում Մանսուրի ուժերը փորձում են դիմադրություն ցույց տալ նրանց, սակայն պարտություն են կրում և նահանջում:

«Մարզարեի» կողմնակիցներին հետապնդում են նաև Դոնի կազակների զորքերը՝ հռչակավոր ատաման Ալեքսեյ Իլովայսկու գլխավորությամբ: Վերջինս հասնում է Լաբա գետի վերին հոսանքները և անցնելով ձախ ափ՝ ամայացնում չերքեզական գյուղերը⁵¹: Ղեկավարությանն ուղղած զեկուցագրում նա նշում է. «Հրկիզվել է շուրջ երեք հարյուր գյուղ, ողջ երկիրն ամայացվել է, իսկ բնակիչները՝ գաղթել»⁵²:

Այդ ընթացքում գեներալ Տեկելլին, որը կրնկակոխ հետապնդում էր Մանսուրի ուժերի մնացորդներին, Ուրուփ գետի մերձակայքում հասնում է նրանց և մոտավորապես հոկտեմբերի 21-ին վերջնական պարտության մատնում հակառակորդին⁵³: Շեյխ Մանսուրն իր ողջ մնացած կողմնակիցների հետ Կովկասյան ձյունածածկ լեռների վրայով փախչում է թուրքական Սուլուկ-կալե ամրոցը: Գարնանը նրա փախուստի ճանապարհին հայտնաբերվեցին ծերերի, կանանց և երեխաների բազմաթիվ ցրտահարված դիակներ:

Թուրք պաշտոնական պատմագիր Զեդեթ փաշան, որն անթաքույց համակրանք ուներ «մարզարեի» հանդեպ, ամփոփելով նրա գործունեությունը, գրում է. «Արշավանքի [պատերազմի] սկզբում, Շեյխ-Մանսուրի մարդկանց ականջներում հնչող հռչակի ազմուկը դեռևս չդադարած, պատերազմի դռները բացվեցին

⁴⁸ В. Дегоев, указ. соч., с. 157.

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 153:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 160:

⁵¹ П. Бобровский, Кубанский егерский корпус. 1786–1796 гг., СПб., 1893, с. 37.

⁵² В. Лесин, указ. соч., с. 288.

⁵³ В. Дегоев, указ. соч., с. 161.

և դեպի երկիրնք հասնող թնդանոթների և հրացանների որոտը, նրա [Շեյխի] հոշակի աղմուկը հանգցրեց»⁵⁴։ Այնուհետև Բ. Դուռն օգտագործում է նրան իբրև կրոնական քարոզչի՝ հաշվի առնելով զանգվածներին գերելու նրա անուրանալի տաղանդը։

Գ. Իբրահիմ խանի նամակը օսմանյան սուլթան Աբդուլ Համիդ I-ին

Գնդապետ Ս. Բուռնաշևը 1787 թ. փետրվարի 25-ին Պ. Պոտյոմկինին հղած գեկուցագրում հայտնում է, որ Ղազախի գյուղերից մեկում ռուսական զինվորների կողմից հայտնաբերվել է Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի նամակն օսմանյան սուլթան Աբդուլ Համիդ I-ին, որում նա իր հավատարմությունն է հայտնել սուլթանին։ Նամակատարը, որն Ախալցխայի վրայով պետք է այդ թղթերը հասցնեի Բ. Դուռնը, լսելով ռուսական զինվորների մոտենալու մասին՝ խուճապահար փախել էր, թողնելով նամակներով պայուսակը⁵⁵։

Իբրահիմ խանի նամակն օսմանյան սուլթանին, արևելյան դիվանագիտության մի փայլուն նմուշ է։ Հաշվի առնելով այդ փաստաթղթի կարևորությունը մեզ հետաքրքրող մի շարք հարցերի առնչությամբ՝ այն մեր թարգմանությամբ բերում ենք գրեթե ամբողջությամբ. «Բոլոր ստրուկներից ամենախոնարհ Իբրահիմ Խալիլը ցանկանում է լինել բոլոր տիրակալներից ամենաողորմածի և երկնքին նմանվող արքայից արքայի ամենաբարձր և ամենապայծառափայլ գահի առջև կանգնածների թվում...

Մեր օրինական տիրակալ.

Եթե նպատակահարմար եմ գտնում [Ձեր] ամենախոնարհ ստրուկին արժանացնել անհամար ողորմածության, ապա Ձեր այլ ծառայողների թվում, ինձ վրա պարտականություն դրե՛ք ջանալ մեր կրոնի օգտի համար, ինչի համար կյանքս չեմ խնայի, և երբ Մեծ տիրակալի կողմից կհուսադրվեմ, ապա դեռևս ունեմ բավականաչափ ուժ մեր հավատի թշնամիների բթերը կոտրելու համար։

Այժմ խելամիտ ու մաքուր սրտի տեր և ամենակարևոր գործերում իմ վստահությունը վայելող իմ վեզիր մուլա Հասանին ուղարկում եմ Ձերդ գերազանցության մոտ, որը, Ալլահի ողորմածությամբ բարեհաջող ժամանելով, խոնարհաբար կներկայացնի մեր մտերը և ներկա իրավիճակը։

Ողորմած տե՛ր, ժամի ու ժամանակների տիրակալ, Ձեզնից օգնություն եմ սպասում, և, եթե Դուք մեզ զորավիճ լինե՛ք, ապա մեր հավատի թշնամիներին գլխիվայր կկախենե՛ք։ Հավատացե՛ք մեր պատգամաբերի ներկայաց-

⁵⁴ Թուրքական աղբյուրները, էջ 275։

⁵⁵ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 352.

մանը: Ես չեմ համարձակվում պատկերացնել այն, ինչը հարկավոր չէ: Թող իրականանա Մեծ տիրակալի կամֆը»⁵⁶:

Նամակին կցված էր նաև Իբրահիմ խանի կնիքը կրող մի մաքուր թուղթ, որի վրա, ինչպես ենթադրում էր Բուռնաշևը, գրվելու էր խանի և սուլթանի միջև Բ. Դուռնը ցանկալի դաշնագրի տեքստը⁵⁷: Կարելի է ենթադրել, որ նմանատիպ նամակներ սուլթանին հղել են նաև Անդրկովկասի մյուս խաները, կամ՝ գոնե նրանց մեծ մասը: Ամենայն հավանականությամբ, Իբրահիմ խանի պատվիրակին հաջողվել է, թեկուզև առանց նամակի, հասնել Ստամբուլ և Բ. Դուռնը ներկայացնել տեղում ստեղծված իրավիճակն ու խաների սպասելիքները սուլթանից:

Իսկ թե ինչ էին ակնկալում օսմանյան արքունիքում Անդրկովկասի խաներից, հստակ արձանագրում է Հովսեփ արք. Արղուսյանը՝ 1785 թ. հուլիսի 15-ին Աստրախանից Պ. Պոտյոմկինին հղած նամակում: «Խանի մոտ եկող թուրքական պատգամաբերների մասին հայտնում ենք, — գրում է նա, — որ նրանք ուղարկվել են այն նպատակով, որ ինչպես Վրաստանը հավատակից է Ռուսաստանին, այնպես էլ իրենք ճանաչեն միայն թուրքերին և Ռուսաստանի դեմ պատերազմի ժամանակ ամեն ինչով օգնեն նրանց (ընդգծումը մերն է — Ա. Մ.): Խաները տվել են իրենց համաձայնությունը, և այժմ նույնիսկ նամակագրություն ունեն նրանց հետ»⁵⁸:

Ակնհայտ էր, որ Օսմանյան կայսրությունը պատրաստվում է պատերազմի և այդ նպատակով հավաքագրում է Անդրկովկասի խաներին:

Գ. 1787–1791 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և կովկասյան որոշ իրողություններ

1787 թ. օգոստոսի 13 (24)-ին Օսմանյան կայսրությունը Ղրիմը վերագարձնելու և Վրաստանը որպես թուրքական վասալական տիրույթ ճանաչելու նպատակով պատերազմ է հայտարարում Ռուսաստանին: Պատերազմ սկսելու կապակցությամբ քրիստոնյա պետություններին ուղղված հայտարարագրում, որտեղ Բ. Դուռնը ներկայացնում էր պատերազմի պատճառները, մասնավորապես Վրաստանի մասին կարդում ենք. «Ռուսները գրգռում էին Օսմանյան պետության հպատակության հրովարտակ ունեցող Թիֆլիսի խանին, Թիֆլիսի մեջ ռուսական զորքեր պահելով ու վերոհիշյալ խանին տեղ կանգնելով, խախտում Վրաստանում և շրջակայքում գտնվող մեր սահմանները: Երբ այս մասին [նրանց] հայտնվեց, նրանք մերժողական պատասխան տվին»⁵⁹:

Հայտարարագրում առանցքային տեղը հատկացված էր Ղրիմի հարցին: «Ա-

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 352-353:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 352:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 334:

⁵⁹ Թուրքական աղբյուրները, էջ 281:

պահովության խանգարման հիմնական պատճառը, — կարդում ենք այնտեղ, — Ղրիմի՝ Ռուսաստանի տիրապետության տակ մնալն է... Ռուսաստանի դեսպանը՝ «Այդ խնդիրը պետք է գրեմ իմ կառավարությանը, սակայն գրելուց էլ օգուտ չի ստացվի, իմ կառավարությունը Ղրիմից չի հրաժարվում» ասելով, վճռական պատասխան տվեց: Նման գաղտնի ու հայտնի մի շարք պատճառներով, Օսմանյան կառավարության և Ռուսաստանի միջև պատերազմելը անխուսափելի դարձավ»⁶⁰:

Դրանից հետո Օսմանյան կայսրությունում Ռուսաստանի դեսպան Յակով Բուլգակովը ձերբակալվում է և նետվում Յոթնաշտարականի բերդը: Այդ մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում նաև հայ մատենագիր Պողոս Կաղզվանցին իր «Գիրք պատմութեանց» աշխատության մեջ: «Արդ՝ յաւուրս թագաւորութեան սուլթան Համիդի՝ և ի թուականութեան Հայոց ՌՄԼԶ (1787) յարեաւ պատերազմն Օսմանցւոց ընդ երկուց տէրութեանցն Մօսկովու և Նէմցէի (Ավստրիա — Ա. Մ.), — գրում է նա, — յորում ժամանակի էր եպարքոսն Եռասուֆ փաշան, որ էր այր նախանձախնդիր դէնի իւրեանց. և ըստ մեծի մասին՝ պատճառ պատերազմին, որ ոչ սակաւ բանիւք յորդորեալ զթագաւորն գրգռեաց յայս գործ մեծ. և եբարձ զդեսպանն ռուսաց և արգել ի կալանս ի յեօթն կլայն ըստ նախնի սովորութեան իւրեանց. ի վերոգրեալ թուականին յօգոստոսի Ե (5)-ին»⁶¹: Յ. Բուլգակովը ազատ է արձակվում 1789 թ. հոկտեմբերին՝ 812 օր կալանքի տակ մնալուց հետո, և հասցվում Տրիեստ, իսկ այստեղից էլ Եկատերինա II-ի կարգադրությամբ մեկնում է Յասսի՝ իշխան Գ. Պոտյոմկինի մոտ⁶²:

Այդ ընթացքում, օսմանյան արքունիքում տեղի ունեցող իրադարձությունները պաշտոնական պատմագիր Ջեդեթ փաշան ներկայացնում է այսպես. «Պատերազմի հայտարարությունից անմիջապես հետո, Չըլդրի վալի Սուլեյման փաշային բարձր հրաման ուղարկվեց և նրան հանձնարարվեց, որ Դադստանի և Ադրբեջանի խաներին միության շրջանակի մեջ առնի և Հերակլ խանին բոլորովին մեջտեղից վերացնի (ընդգծումը մերն է — Ա. Մ.): Դադստանի խաներից ամենից ուժեղ և հաստատակամը՝ Ավարի խան՝ Ումմե խանը, պետք է արշավանքի դուրս գար Ռուսական երկրի Կըզլար-Կալասի (Գլար — Ա. Մ.) բերդի կողմը: Վերոհիշյալ խաներին իրադրությունը բացատրող առանձին կայսերական հրամաններ ուղարկվեցին»⁶³:

Ջեդեթ փաշան հաղորդում է նաև, որ հատուկ առաքելությամբ տարածաշրջան է գործուղվում հերթական օսմանյան էմիսարը, որն էլ տեղ է հասցնում

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 282-283:

⁶¹ Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, Մանր մատենագիրք. ԺԵ-ԺԹ դար, հրատարակեց Գիւտ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1912, էջ 333:

⁶² Сборник Императорского Русского исторического общества, т. 47, с. I-II.

⁶³ Թուրքական աղբյուրները, էջ 273:

խաներին ուղղված սուլթանական ֆերմանները: «Փաղիշահական ընդունելությունն պատրաստվեց,— գրում է նա,— արքունի զինակիցներից Մուհամմեդ Սալիհ-Աղան հատուկ պաշտոնով Դադաստան ուղարկվեց: Կաբարթայի էմիրներին էլ կրոնական պատերազմին մասնակից դարձնելու համար, կայսերական հրամաններ գրվեցին: Բուխարայի կողմից Ռուսաստանի վրա հարձակում կազմակերպելու համար, Վանի բերդապահ Թեմուր փաշայի միջոցով Բուխարայի խանին կայսերական գրուկթյուն ուղարկվեց»⁶⁴: Հարկ է ընդգծել, որ **Թուրք պաշտոնական պատմագրի այս սեղմ տողերում, «պանթուրքիզմ» տերմինի ի հայտ գալուց էլ առաջ, խտացված է բոլոր ժամանակների համաթուրանականների վառ երազանքը՝ էնվերից մինչև էրոդյան:**

Կասկածից վեր է, որ Մուհամմեդ Սալիհ-Աղան ևս Դադաստան է հասել նախորդ Թուրք գործակալների տրորած ուղիներով, ճանապարհին հանդիպել Ղարաբաղի Իբրահիմ խանին և նրան փոխանցել իրեն հասցեագրված սուլթանական հրովարտակը:

Այս տեսակետի օգտին անուղղակիորեն վկայում է այն փաստը, որ 1787 թ. հուլիսի 8-ին գնդապետ Ս. Բուռնաշևը Թիֆլիսից Պ. Պոտյոմկինին հղած հերթական զեկուցագրում նշում է, որ Հերակլ II-ը անկեղծ նամակ է ստացել Ախալցխայի Սուլեյման փաշայից: «Դժվար է որոշակիորեն ասել Սուլեյման փաշայի դիմաշրջման պատճառը,— գրում է Ս. Բուռնաշևը,— մնում է ենթադրել, որ նրան Բ. Դուռն կողմից կարգադրվել է անվերապահորեն արտաքուստ պահպանել բարիդրացիական հարաբերություններ, որպեսզի [հնարավոր լինի] մերժել ռուսական բարձրագույն արքունիքի պահանջը: Գործողությունները, սակայն, փոփոխություն չեն ենթարկվի, քանի որ դրանք տեղի կունենան Իբրահիմ խանի միջոցով (ընդգծումը մերն է — Ա. Մ.), որին և գաղտնի կմասնակցի Սուլեյման փաշան»⁶⁵: Իր խորամանկ քայլով, փաստորեն, վերջինս ցանկանում էր խառնել ռուսական իշխանությունների ծրագրերը:

Բանն այն է, որ ինչպես հաղորդում է այնպիսի քաջատեղյակ հեղինակ, ինչպիսին Ջեդեթ փաշան է՝ «երկար տարիներից ի վեր Չըլդրի վալի Սուլեյման փաշայի և Հերակլ խանի թշնամությունը ու նրանց պայքարը պատրվակ բռնելով, ռուսները պահանջել էին նրա [վալիի] պաշտոնազրկումը: Իսկ այդ [պահանջը] Բարձր Սուլթանություն պատվին և անկախության սկզբունքին հակառակ լինելով, փաշայի պաշտոնազրկմանը համաձայնություն չէր տրված: Այնպես որ Ռուսաստանի դեմ պատերազմի պատճառներից մեկն էլ այդ հարցն էր»⁶⁶: Սակայն պատերազմի ընթացքում Ախալցխայի Սուլեյման փաշան վախճանվում է:

⁶⁴ Նույն տեղում:

⁶⁵ *Армяно-русские отношения в XVIII веке*, т. IV, с. 353.

⁶⁶ Թուրքական աղբյուրները, էջ 284: Այդ հարցը տեղ էր գտել նաև Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելու առթիվ Օսմանյան կառավարության կողմից ֆրիստոնյա պետություններին ուղղված հայտարարագրում:

Ինչ վերաբերում է հատուկ պաշտոնով Դադաստան ուղարկված թուրքական էմիրսար Մուհամմեդ Սալիհ-Աղային, ապա վերջինս այնտեղ սպանվում է «իրեն ենթակա մարդկանց կողմից»⁶⁷: Նրա առաքելությունը ամբողջովին ձախողվում է, քանի որ Բ. Դուան կողմից նրա առջև դրված խնդիրներն անիրագործելի էին: Ինչպես հաղորդում է Ջեդեթ փաշան, Ավարիայի «Ումմե խանի կարծիքով Վրաստանի արշավանքին մասնակցելը, դեպի Ռուսաստան ասպատակություն կատարելն ու ռուսների դեպի Վրաստան բաց արած Անանուրի ճանապարհը»⁶⁸ քանդելը հեշտ գործեր են: Սակայն որովհետև իրեն դեպի Կրզլար արշավելու հրաման է տրված, որը Չեչենների կողմում գտնվող լեզգիների հետ բանակցությունների մեջ մտնել կպահանջի, դրա համար անհրաժեշտ էր երեք ամիս առաջ տեղեկություն տալ»⁶⁹:

Ամփոփելով իր շարադրանքը ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում այս տարածաշրջանում Բ. Դուան թույլ տված ռազմավարական սխալների մասին՝ թուրք պաշտոնական պատմագիրը ինքնաքննադատաբար գրում է. «Հերակլ խանի ասպարեզից վերացնելը՝ գոնե նրան Ռուսաստանից բաժանելու նպատակով, անհրաժեշտ էր: Եթե Ումմե խանի երրորդ առաջարկը ընդունվեր և վերոհիշյալ [Անանուրի] ճանապարհը քանդելով Ռուսաստանի օգնությունն ու օժանդակությունը արգելվեր, եթե Հերակլ խանը առանձին թողնվեր և ամեն կողմից ճնշման ենթարկվեր, այն ժամանակ վտանգը կվերանար... Սակայն Ումմե խանին դեպի Կրզլար ուղարկելը ժամանակի և պայմանների համապատասխան միջոցառում չի եղել... Այս և սրա նման մի շարք սխալների պատճառով, ներկա պատերազմում Վրաստանի որոշ մասերի վրա ասպատակություն կատարելուց և մի քանի գերիներ վերցնելուց բացի, պետություն համար իրապես օգտակար գործ չկատարվեց»⁷⁰:

Այսպիսով, չնայած Բ. Դուան և նրա տեղական թուրքամետ արբանյակների գործադրած ջանքերին՝ 1787–1791 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում Անդրկովկասում ևս Ռուսաստանի դեմ ճակատ բացելու բոլոր ծրագրերը ձախողվեցին:

Հյուսիսային Կովկասում ակտիվ մարտական գործողությունները սկսվում են 1790 թ. սեպտեմբերին, երբ Անապայից Կաբարդայի ուղղությամբ է շարժվում Բատալ փաշայի 33 հազարանոց բանակը: Թուրքերի գլխավոր հարվածն ուղղված էր Կաբարդայի և Ղզլարի վրա, որոնց գրավումը Օսմանյան կայսրությանը ոչ միայն հնարավորություն կտար սասանել Ռուսաստանի դիրքերը Հյու-

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 274:

⁶⁸ Խոսքը Ռազմավիրական նամապարհի մասին է:

⁶⁹ Թուրքական աղբյուրները, էջ 274:

⁷⁰ Նույն տեղում:

սիսային Կովկասում, այլև կտրել այն Անդրկովկասից⁷¹: Սակայն, 1790 թ. սեպտեմբերի 30-ին Կաբարդայի մատույցներում Թոդթամիշ գետի ափին, ռուսական 3 հազարանոց զորախումբը՝ սաքսոնական ծագմամբ գեներալ Իվան Գերմանի հրամանատարությամբ, անակնկալ հարվածով պարտության է մատնում իրենից տասնապատիկ առավելություն ունեցող հակառակորդին: Թուրքական բանակի կորուստները չափազանց մեծ էին, իսկ ռուսները տալիս են ընդամենը 27 զոհ և 115 վիրավոր⁷²: Ճակատամարտի ընթացքում գերվում է նաև օսմանյան զորահրամանատար Բատալ փաշան, որը չի հասցնում լքել իր ճամբարը⁷³: Բատալ փաշայի պարտությունը թաղում է թուրքական ռազմաքաղաքական ղեկավարության բոլոր ծրագրերը:

Երկու ամիս անց Դանուբյան ճակատում 1790 թ. դեկտեմբերի 11 (22)-ին ռուսական զորքերը ակնաւոր զորավար Ալեքսանդր Սուվորովի հրամանատարությամբ գրավում են Իզմայիլի ամրոցը: Բերդի գրավման կապակցությամբ Գ. Պոտյոմկինին հղած նամակում Ա. Սուվորովը գրում է. «Իզմայիլի պարիսպները և ժողովուրդն ընկան նորին Կայսերական մեծության զահի ոտքերի առջև»⁷⁴:

Իսկ 1791 թ. հունիսի 22-ին ռուսական բանակը՝ գեներալ Իվան Գուդովիչի գլխավորությամբ, հուժկու գրոհով գրավում է «Կովկասյան Իզմայիլը»՝ Անապայի բերդը: Մի գետնափոր տնակում իր տասնվեց հետևորդների հետ գերվում է քաղաքի պաշտպանության ոգին՝ շեյխ Մանսուրը⁷⁵: Իզմայիլի և Անապայի բերդերի անկումը արագացնում է թուրքական կողմի պարտությունը:

Պարզ էր այլևս, որ կրելով պարտություն պարտության հետևից՝ Օսմանյան կայսրությունը տանուլ է տվել իր սանձազերծած հերթական ռուս-թուրքական պատերազմը:

Եզրակացություն

1787–1791 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմն ավարտվեց 1791 թ. դեկտեմբերի 29-ին (1792 թ. հունվարի 9-ին) ստորագրված Յասսիի հաշտության պայմանագրով⁷⁶, որով հաստատվում էր Քյուչուկ-Կայնարջիի հաշտությունը: Այդ պայմանագրով Ռուսաստանին անցան Հարավային Բուդ և Դնեստր գետերի միջև ընկած տարածքները: Եվրոպական մասում Օսմանյան կայսրության և Ռու-

⁷¹ Н. Киняпина, М. Блиев, В. Дегоев, *Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России*, Москва, 1984, с. 74.

⁷² В. Дегоев, *Непостижимая Чечня: Шейх-Мансур и его время (XVIII век)*, с. 211.

⁷³ Նույն տեղում, էջ 212:

⁷⁴ А. Суворов, *Письма*. Издание подготовил В. Лопатин, Москва, 1986, с. 207.

⁷⁵ В. Потто, указ. соч., с. 118; А. Каспар, *Покоренный Кавказ*, Москва, 2016, с. 190.

⁷⁶ Յասսիի պայմանագրի տեխսը տե՛ս *Договоры России с Востоком, политические и торговые*. Собрал и издал Т. Юзефович, СПб., 1869, с. 41–49:

սաստանի սահմանը դառնում էր Դնեստրը, իսկ Հյուսիս-Արևմտյան Կովկասում՝ նույնությամբ մնում էր Կուբան գետը։ Պայմանագրի 5-րդ հոդվածի համաձայն՝ Բ. Դուռը պարտավորվում էր այլևս ոտնձգություններ չկատարել Քարթլի-Կախեթի թագավորության նկատմամբ։

Անապայտված գերված շեյխ Մանսուրը ուղարկվում է Պետերբուրգ։ Եկատերինա II-ը ցանկացել է տեսնել «մարգարեին», և այստեղից նրան տարել են Յարսկոյե Սելո, որտեղ այդ ժամանակ գտնվում էր կայսրուհին։ Պատմում են, որ նրան ման են տվել պալատի բակում, որպեսզի եկատերինա II-ը կարողանա պատուհանից նայել «Կովկասի գերուն»⁷⁷։ Շեյխ Մանսուրը վախճանվել է 1794 թ. ապրիլի 13-ին Շլիսսելբուրգի բերդում⁷⁸։

Սակայն նրա մահով ամեն ինչ չավարտվեց։ Նրա թողած պաշարի սերմերը՝ վերաճելով մշուրիդական շարժման, դեռ բազմաթիվ գլխացավանքներ պատճառեցին ռուսական իշխանություններին։ Ի վերջո, այդ շարժումը վերածվեց Կովկասյան պատերազմի, որն ավարտվեց հեռավոր 1859 թ. օգոստոսի 25-ին, երբ լեռնականների մեկ այլ հռչակավոր առաջնորդ՝ իմամ Շամիլը, Լեռնային Դաղստանի Գունիբ առվում անձնատուր եղավ Կովկասի փոխարքա իշխան Ալեքսանդր Բարյատինսկուն⁷⁹։

Ինչ վերաբերում է Իբրահիմ խանին, ապա սուլթանի «ամենախոնարհ ստրուկը» շատ շուտ մոռացավ օսմանյան տիրակալին։ 1787–1791 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում Օսմանյան կայսրությունը ջախջախիչ պարտություն էր կրել, և պարտված սուլթանին ապավինելու որևէ անհրաժեշտություն չկար։ Ի դեմս Ղաջարական արքայատոհմի հիմնադիր Աղա Մուհամմադ խանի՝ տեական թմբիրից հառնում էր «հին ու բարի» Իրանը, և ժամանակն էր պատրաստվել դիմակայելու նրան։

⁷⁷ В. Потто, указ. соч., с. 118.

⁷⁸ Н. Смирнов, указ. соч., с. 111; В. Дегоев, указ. соч., с. 244.

⁷⁹ М. Чичагова, *Шамиль на Кавказе и в России*, СПб., 1889, с. 92–105; В. Дегоев, *Имам Шамиль: пророк, властитель, воин*, Москва, 2001, с. 263–268; П. Тахнаева, *Гуниб, август 1859 г. «Последние дни джихада в Дагестане...»*, Махачкала, 2018, с. 275–292.

ARTAK MAGHALYAN

**FROM THE HISTORY OF THE RELATIONS BETWEEN
THE KARABAKH KHANATE AND THE OTTOMAN EMPIRE**

Key words: Karabakh Khanate, Ottoman Empire, Russian Empire, Artsakh Melikdoms, Ibrahim-khan, P. S. Potyomkin, Sheikh Mansour, Turkish agents' network, Russian-Turkish war of 1787–1791, diplomacy.

In their letter dated 29 May 1784 to the Governor-General of the Caucasian Viceroyalty P. S. Potemkin, the Catholicos of Gandzasar Hovhannes Hasan-Jalalyan and the Melik-Princes of Artsakh warned him about the regular visits of the Ottoman Empire's agents to the Transcaucasian khans and about the encouraging messages of the latter.

This important document was written after such significant historical events as the annexation of the Crimea to Russia and the signing of the Georgievsky Treaty on 24 July 1783, according to which the East-Georgian Kingdom came under the patronage of the Russian Empire. According to this Treaty, two battalions of Russian troops under the command of Colonel S. D. Burnashev were to be deployed in Georgia.

The entry of Russian troops into Georgia created a completely new situation in the region. In this situation, the Ottoman Empire used all its strength to resist the advancement of Russia in the Caucasus. Turkish emissaries were sent to the region with the task of forming a united front against Russia on the ground, about which the Catholicos of Gandzasar and the Meliks of Artsakh warned the Russian authorities.

In his report dated 23 December 1784, Colonel S. Burnashev informed General P. Potemkin about the arrival of a Turkish agent to Ibrahim Khan in Karabakh. Also, the Primate of the Armenian Diocese of Russia, Archbishop Hovsep Argutyan, in a letter written on 25 February 1785 to P. Potemkin, wrote that the Khoi and Karabakh khans had already sent envoys to the Ottoman Sultan Abdul Hamid I (1774–1789).

After the visits of the Ottoman emissaries and return visits, in June 1785 Avar Khan-Omar (Ummah) invaded Georgia. Various sources claim that this invasion took place as a result of incitement and at the direct initiative of Ibrahim-Khan. The invasion of Omar-Khan, first of all, was a revenge of local Muslim feudals upon Irakli II for opening wide the doors of the region to the military-political plans of the Russian Empire. It should be noted that behind the actions of the troika – Ibrahim-Khan in Karabakh, Akhalsikhe's Suleiman Pasha and Avar Omar-Khan – it is not difficult to notice the handwriting of the Turkish intelligence network.

In his report of 25 February 1787, S. Burnashev informed P. Potemkin that in

one of the villages near the town of Kazakh, Russian soldiers discovered a letter from Ibrahim-Khan to the Ottoman Sultan, in which he expressed his devotion to the latter. A blank sheet of paper with the seal of Ibrahim-Khan was attached to that letter, on which, as Burnashev assumed, the text of the allied treaty between the khan and the sultan was to be written on the terms preferred for the Sublime Porte. It was obvious that the Ottoman Empire was preparing for war by recruiting the khans of Transcaucasia.

On 13 (24) August 1787, the Ottoman Empire declared war on Russia for the return of Crimea and the recognition of Georgia as a vassal territory of Turkey; however, the Ottomans were defeated.

The Russo-Turkish War of 1787–1791 ended on 29 December 1791. According to Article 5 of the Peace Treaty of Jassy, signed on 29 December 1791 (9 January 1792), the Ottoman Empire pledged not to encroach on the Kartli-Kakhetian Kingdom anymore.

As for Ibrahim-Khan, the Sultan's "lowest slave," he soon forgot about the Ottoman ruler; the Ottoman Empire suffered a crushing defeat in the Russo-Turkish War of 1787–1791, and there was no longer any need to rely on the defeated Sultan.

АРТАК МАГАЛЯН

ИЗ ИСТОРИИ ОТНОШЕНИЙ КАРАБАХСКОГО ХАНСТВА С ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ

Ключевые слова: Карабахское ханство, Османская империя, Российская империя, меликства Арцаха, Ибрагим-хан, П. С. Потемкин, шейх Мансур, турецкая агентурная сеть, русско-турецкая война 1787–1791 гг., дипломатия.

Католикос Гандзасара Ованес Асан-Джалалян и мелики Арцаха в своем письме от 29 мая 1784 г. к командиру русскими войсками на Северном Кавказе («Кавказской линии») генералу П. С. Потемкину предупреждали его о регулярном посещении агентами Османской империи ханов Закавказья и о получении последними поощрительных посланий.

Этот важный документ был написан после таких значимых исторических событий, как присоединение Крыма к России и подписание Георгиевского трактата 24 июля 1783 г., по которому Восточно-Грузинское царство переходило под покровительство Российской империи. Согласно этому трактату, в Грузии должны были дислоцироваться два батальона российских войск под командованием полковника С. Д. Бурнашева.

Ввод российских войск в Грузию создал совершенно новую ситуацию в регионе. Османская империя использовала все свои силы, чтобы противостоять продвижению России на Кавказе. В регион направлялись турецкие эмиссары с заданием сформировать на местах единый фронт против России, о чем католикос Гандзасара и мелики Арцаха предупреждали российские власти.

В своем рапорте от 23 декабря 1784 г., полковник С. Бурнашев сообщил генералу П. Потемкину о появлении турецкого агента у карабахского Ибрагим-хана. А предстоятель Армянской епархии России архиепископ Овсеп Аргутян в письме, написанном 25 февраля 1785 г. П. Потемкину, писал о том, что уже хойский и карабахский ханы отправили посланцев к османскому султану Абдул-Хамиду I (1774–1789).

После визитов османских эмиссаров и ответных визитов, в июне 1785 г. аварский Омар-хан (Умма-хан) вторгся в Грузию. Источники утверждают, что данное вторжение произошло вследствие подстрекательства и при непосредственной инициативе Ибрагим-хана. Нашествие Омар-хана, прежде всего, было мстью местных мусульманских феодалов Ираклию II за то, что тот широко открыл двери региона перед военно-политическими планами Российской империи. Нетрудно заметить, что действиями тройки - карабахского Ибрагим-хана, ахалцихского Сулейман-паши и аварского Омар-хана - руководила турецкая агентурная сеть.

В своем рапорте от 25 февраля 1787 г., С. Бурнашев сообщил П. Потемкину о том, что в одном из сел близ Казаха русскими солдатами обнаружено письмо Ибрагим-хана к османскому султану, в котором тот выражал свою преданность последнему. К письму был приложен чистый лист бумаги с печатью Ибрагим-хана, на котором, как предполагал Бурнашев, должен был быть написан текст союзнического договора между ханом и султаном на условиях, предпочтительных для Порты. Было очевидно, что Османская империя готовилась к войне, вербуя ханов Закавказья.

13 (24) августа 1787 г. Османская империя объявила войну России с целью возвращения Крыма и признание Грузии вассальной территорией Турции, но потерпела поражение.

Русско-турецкая война 1787–1791 гг. закончилась 29 декабря 1791 г. Согласно статье 5-ой Ясского мирного договора, подписанного 29 декабря 1791 г. (9 января 1792 г.), Османская империя обязалась более не посягать на Картли-Кахетинское царство.

Что касается Ибрагим-хана, то «нижайший раб» султана вскоре забыл об османском правителе; Османская империя потерпела сокрушительное поражение в русско-турецкой войне 1787–1791 гг., и более не было необходимости полагаться на побежденного султана.